

РЕЦЕНЗІЇ. АННОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

УДК 94 (477)

Людмила Студьонова



ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ, ОУН-УПА ЗА ОЦІНКОЮ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ У 1991–2014 РОКАХ

У статті розглядаються монографії, науково-популярні статті, інтерв'ю і лекції російських істориків М. І. Семиряги, О. С. Гогуна, С. Г. Чуєва, А. Б. Зубова і К. М. Александрова, в яких ними дана оцінка діяльності С. А. Бандери, ОУН-УПА в роки Другої світової війни і післявоєнний період в контексті нинішньої агресії Росії проти України.

Ключові слова: бандерівці, німецькі спецслужби, національно-визвольний антикомуністичний рух, помилки Бандери.

Події останнього року в Україні, анексія Росією Криму, бойові дії, які ведуть на Донбасі путінські війська, підтримуючи таким чином місцевих сепаратистів, московська антиукраїнська пропаганда викликали інтерес до одного із керівників ОУН Степана Бандери. Нинішніх українських керівників країни, військових, простих людей в російських ЗМІ називають «бандерівцями», «укропами», «укрофашистами». Це пов'язано з тим, що Бандера в Росії є важливою частиною сталінського ідеологічного міфу, який давно живе у свідомості не лише людей старшого покоління, але й в уявленнях значної частини молодих людей. Тому один із керівників ОУН і досі є для них терористом, колаборантом, авторитарним лідером, символом фашистського українського націоналізму, бо в сучасній Росії не відбулося ні подолання, ні осмислення наслідків більшовизму, який приніс національну катастрофу народам колишнього Радянського Союзу, в тому числі українському і російському.

Такою є думка тих російських істориків, які вважають, що сьогодні їхній обов'язок полягає в тому, щоб подивитися на життєвий шлях Степана Бандери об'єктивно, бути чесним і не лицемірним у своїх судженнях, навіть і в тому випадку, коли декому вони можуть здатися неприйнятними. На їхню думку, загальновідомі факти біографії лідера ОУН(б) не надто важливі, як коментарі до них.

Поділяючи таку точку зору, автором даної публікації зосереджено увагу на працях відомих російських істориків, які є спеціалістами в дослідженні проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни. Цей термін вживається в розумінні зрадництва окремих громадян як антипод патріотизму. У Радянському Союзі синонімом зрадництва Батьківщини стали два імені – генерала Червоної Армії Андрія Власова та керівника молодіжного крила Організації Українських Націоналістів Степана Бандери.

Для відповіді, ким же були один із лідерів ОУН та її військовий загін УПА, автором взято за основу праці російських істориків, що були оприлюднені в 1991–2014 роках. Це монографії, науково-популярні статті, лекції, інтерв'ю академіка М. І. Семиряги, доктора історичних наук А. Б. Зубова, кандидатів історичних наук С. Г. Чуєва, О. С. Гогуна, К. М. Александрова.

© Студьонова Людмила Валентинівна – бібліограф Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України.

Пояснення, чому у більшості населення колишнього Радянського Союзу після Другої світової війни все ще зберігаються стереотипи щодо українських, литовських, естонських і латиських повстанців як «зрадників», «наймитів фашистів», «головорізів», «бандитів», «холуїв імперіалістичних розвідок», дав кандидат історичних наук О. С. Гогун^{*}: це сталося тому, що така важлива тема, як національно-визвольний рух народів СРСР, залишається зовсім не вивченою¹. Така ж думка була озвучена понад двадцять років тому учасниками «круглого столу» щодо проблем колабораціонізму, ініційованому московським журналом «Родина». Опісля на своїх сторінках часопис опублікував матеріали деяких учасників «круглого столу». В одному з них містилася інформація про те, що в лавах вермахту за роки війни (дані закордонних дослідників) служило близько 1 млн радянських громадян. Осторонь – 180-тисячна армія Бандери, котра воювала не лише з радянськими і польськими партизанами, але й з гітлерівцями². На «круглому столі» відбувся діалог з доктором історичних наук М. І. Семирягою (тоді науковцем Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР)^{**}. Він сказав, що не вважає Бандеру та його соратників буржуазними націоналістами, запроданцями, зрадниками, колабораціоністами, що застосовували жорстокі методи. Не кожне співробітництво з ворогом, наголосив учений, можна кваліфікувати як зраду Батьківщині. За винятком лише військово-політичного колабораціонізму. Визвольний рух під керівництвом Бандери, що охопив області Західної України і перш за все Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області, не носив характер військово-політичного колабораціонізму. Торкаючись болочої теми співробітництва керівництва ОУН з гітлерівцями і терористичних методів їхньої боротьби, М. І. Семиряга відзначив, що керівництво ОУН та УПА засудило прибічників Андрія Мельника (бандерівські оунівці називали його «берлінським лизоблюдом»), солдатів дивізії «Галичина», загонів «Нахтігаль» і «Роланд» за співробітництво з гітлерівськими окупантами³.

Особливі українські підрозділи, дружини українських націоналістів (ДУН) «Роланд» і «Нахтігаль» («Соловей»), створювались у березні 1941 року із тих людей, хто після приєднання Західної України до Радянського Союзу в 1939 році із Східної Галиції емігрували в окуповану Західну її частину. М. І. Семиряга називає кількість – 20 тисяч активістів (від гетьманців до бандерівців), які мали рішучість воювати разом із німцями проти СРСР. У Берліні вважали ОУН офіційним представництвом української еміграції у Німеччині⁴. Таку ситуацію, на думку М. І. Семиряги, викликали арешти і депортації, здійснені органами НКВД відразу ж після вступу Червоної Армії на територію Західної України. Історик наводить такі цифри: лише в 1939-1940 роках без суду і слідства було виселено у східні райони СРСР 1400000 жителів Західної України і Західної Білорусії а в 1941 – 1951 роках – ще до 700 тисяч людей, що становило понад 10 відсотків населення⁵.

Щодо підрозділів «Роланд» і «Нахтігаль», то за даними історика С. Г. Чуєва^{***}, в березні 1941 року на переговорах з представниками Абвера і вермахту Степан Бандера і Рихард Ярій висунули умови формування дружин, головною з яких було декларування мети боротьби ДУНів – за «Самостійну Соборну Українську Державу», без прийняття німецької присяги. Учасники перемовин з німецької сторони погодилися з цією умовою. У політичному сенсі ДУНі були підпорядковані ОУН. Загальна чисельність легіонерів за обоюсторонньою домовленістю досягала 700 людей.

^{*} Олександр Сергійович Гогун – кандидат історичних наук. Докторант кафедри історії Східної Європи університету ім. А. Гумбольдта в Берліні. У 2005 р. захистив у Санкт-Петербурзі кандидатську дисертацію на тему «Деятелность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР: 1943–1949».

^{**} Михайло Іванович Семиряга (1922–2000) – доктор історичних наук, дійсний член Академії військових наук, полковник запасу, професор Російського державного гуманітарного університету. Дослідник мало вивченої теми колабораціонізму в окупованих країнах Європи.

^{***} Сергій Геннадійович Чуєв (1971) – випускник Московського Державного Інституту культури із спеціальності «Бібліографія і бібліотекознавство», друга освіта юридична. Дослідник проблеми колабораціонізму під час Другої світової війни в СРСР. Автор двотомника «Спецслужбы Третьего Рейха», «Украинский легион», «Проклятые солдаты. Предатели на стороне Третьего Рейха» та ін.

Набір рекрутів проводила ОУН Степана Бандери. Перший батальйон отримав кодове найменування організації «Роланд», другий – спецпідрозділ «Нахтігаль». У них було два командири – український і німецький. «Роландом» командували Євген Побігущий і гауптман Новак. На початку червня 1941 року підрозділ прибув із Вени до Румунії. Його включили до складу 11-ї німецької армії. У липні «Роланд» перейшов під командування 54-го армійського корпусу і брав участь в охороні доріг біля річки Дністер. Кількість бійців складалася із 9 офіцерів і 260 солдатів. Було 4 роти по 50-65 людей. Командував підрозділом німецький лейтенант Зіберт⁶. «29 июля «Роланд» оперировал в районе Кишинев – Вадулуй-Вода, – пише Сергій Чуєв, – после чего совершил переход через Днестр в Дубоссарах до железной дороги Проскуров – Одесса. В это время штаб 11-й армии получил телеграмму из вышестоящих инстанций: «После консультаций с рейхсминистром оккупированных территорий Востока организацию «Роланд» требуется исключить из участия в походе по политическим причинам». Коли батальйон пішки прибув до Кишинєва, а 26 серпня 1941 року – до м. Фокшани, його під дулами кулеметів обеззброїли. 16 вересня гестапо арештувало капітанів Барабаша та Л. Оргинського, ще двох офіцерів «Роланда»⁷.

Батальйон «Нахтігаль» проходив підготовку в з'єднанні спецпризначення «Бранденбург», який належав Абверу. Набір із 350 людей проводило краківське бюро ОУН. Українським командиром призначили Романа Шухевича. Батальйон складався із 4 рот (або сотень), якими командували німецькі офіцери – співробітники Абвера. За кілька днів до вторгнення в СРСР «Нахтігаль» був передислокований до кордону. В ніч з 22 на 23 червня батальйон перейшов кордонну межу поблизу Перемишля. У бій з частинами Червоної Армії не вступав. У складі 17-ї армії «Нахтігаль» з 29 червня 1941 року брав участь у боях на львівському напрямку⁸. Цитата із книги С. Г. Чуєва: «В Львов «Соловей» вступил вместе с 1-м бранденбургским батальоном в 4 ч. 30 мин. Его командир Роман Шухевич рвался вперед – к тюрьме на ул. Лонского, где был заключен его брат Юрий. Спасти брата не удалось, так как к тому времени он уже был расстрелян. К тому времени в городе закончились основные бои между местными оуновцами и советскими частями. Батальон занял стратегически важные объекты, главным из которых была радиостанция, что облегчило затем передачу в эфир Акта о восстановлении независимой Украинской державы, из-за которой впоследствии разгорелся нешуточный скандал»⁹.

Далі, за Сергієм Чуєвим, події розгорталися таким чином. 7 липня 1941 року «Нахтігаль» залишив Львів. Незабаром прибув до Проскурова. Там його приєднали до бранденбурзької альпійської охоронної дивізії. Разом вони брали участь у кровопролитних боях поблизу Вінниці. Коли батальйон розмістили на відпочинок у місті Юзвин, його українські командири та їхні співники організували українські адміністративні органи і вели національну пропаганду. 13 серпня 1941 року «Нахтігаль» отримав наказ про виїзд до Нойхаммера. Там його оточили кулеметники і роззброїли. «Поводом к этому, – пише Сергій Чуєв, – стали аресты в Львове немецкими спецслужбами глав ОУН С. Бандеры [насправді, він був затриманий в Кракові. – Л.С.] и Я. Стецко по приказу Гитлера, потребовавшего «привести в порядок эту банду». По другой информации, батальон был ликвидирован из-за растущего среди его военнослужащих недовольства немецкой оккупационной политикой на Украине»¹⁰.

Таким чином, німці розпустили дружини українських націоналістів. Головна причина полягала в меморандумі, який склали офіцери обох батальйонів. Документ містив вимоги, що були неприйнятними для німців. Серед них такі: визнати Акт проголошення самостійності України; терміново визволити всіх арештованих із керівництва ОУН і Степана Бандеру, а також членів уряду на чолі з Ярославом Стецько; командування дружинами і учбові кадри мають бути українськими; члени дружин раніше давали присягу на вірність Україні і не можуть присягати на вірність іншій країні¹¹. Замість батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» у жовтні 1941 року був створений 201-й український шугманшафтбатальйон (поліція порядку). Основу склали стрільці попередніх підрозділів, що підписали відповідні контракти. У грудні 1942 року батальйон розформували. Згодом частина його військовослужбовців влилася в дивізію «Галичина»¹².

Як розповідає Сергій Чуєв, після поразки під Сталінградом губернатор дистрикту «Лемберг» (Львів), бригадефюрер СС доктор Отто Вехтер виїхав до Берліна, де зустрівся з Гімлером і представив йому план створення однієї української дивізії, навколо якої пізніше можна сформувати інші дивізії. Рейхсфюрер СС погодився з пропозицією, але окреслив статус українського добровольця СС і заборонив називати дивізію «українська». Слово «галицька» було йому більше до вподоби. Нарada у генерала СС Вальтера Крюгера в Берліні ухвалила рішення про початок створення у складі військ СС добровольчої дивізії «Галичина». Вимоги до новобранців: ріст – не менш 1 м 65 см, вік – не менш 18, але не більш 35 років. **Члени ОУН С. Бандери призову до дивізії не підлягали**¹³. Річ у тім, що директива оперативної команди Ц/5 поліції безпеки і СД за №12/41 від 25 листопада 1941 року із грифом «Таємно, державного значення» стосувалася українських націоналістів, очолюваних Степаном Бандерою: *«Все активисты бандеровского движения должны немедленно арестовываться и после тщательного допроса должны быть без шума ликвидированы под видом грабителей. Этот документ, после ознакомления с ним, должен быть немедленно уничтожен начальством команды (подчеркнуто в подлиннике)»*. Директива вперше була оприлюднена Головним політичним управлінням Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) у 1944 році¹⁴.

Степан Бандера утримувався у Заксенхаузені, а до Берліна надсилались з України донесення, в яких його ім'я називалося як керівника українського руху опору. Навіть у німецьких містах Дрезден, Берлін, Брауншвейг, Магдебург, Гот агенти державної поліції і гестапо вели справжнє полювання на нелегальні групи Бандери. Багато з них були фізично ліквідовані. Інформація про це містилася в донесеннях гестапо до керівництва у Берліні¹⁵.

І все ж факт спроби з боку Бандери та його соратників знайти такого союзника, як Німеччина, заперечувати не можна. Відомо, що він писав вірнопідданські листи Гітлеру, але невідомо, чи фюрер читав їх. М. І. Семиряга пояснював таке бажання тим, що керівники українського визвольного руху в боротьбі проти міцної державної машини Польщі шукали хоча б тимчасових союзників. Радянський Союз навіть не брався до уваги із принципових міркувань. Сусідня Чехословаччина була ненадійним союзником, бо сама володіла Закарпатською Україною, населення якої виступало за створення соборної української держави. Іншим європейським країнам також було байдуже до українських проблем. Залишилась лише Німеччина, яка мала свої рахунки до Польщі щодо кордонів і становища німців у цій країні¹⁶. До того ж, Німеччина була єдиною країною, котра свого часу визнала УНР. Бандера і його соратники вважали, що настала сприятлива зовнішня ситуація для власних цілей.

Згодом С. А. Бандера напише: *«Підходяща міжнародна ситуація і добре відношення зовнішніх сил можуть значно допомогти визвольній боротьбі пригноблених народів. Але ця допомога лише тоді матиме корисні і довго тривалі наслідки для незалежності будь-якого народу, коли він власними силами проведитиме незалежну визвольну боротьбу. Визволення чужими силами може визволити будь-який народ від однієї неволі, але справжньої незалежності воно не дасть»*¹⁷. Але тоді, напередодні вторгнення в Радянський Союз, українські націоналістичні організації, що знаходились у Берліні, користувалися підтримкою гітлерівських спецслужб. Кожна із сторін дотримувалась своїх інтересів.

Виникає питання про історичне коріння подібного співробітництва українських націоналістів з гітлерівськими загарбниками і ворожого ставлення до Радянського Союзу. М. І. Семиряга бачить це коріння в тому далекому часі (понад двісті років тому), коли існувала не Україна, а Малоросія. На цій землі проживало кілька мільйонів українців. Російські демократи вважали подібну ситуацію безглуздою. Виступали за повернення українцям тих прав, які у них відібрали. Більшовики також визнавали право націй на самовизначення, на створення самостійної держави. Коли 7 березня 1917 року була проголошена Українська Народна Республіка, Ленін погодився визнати її за умови, якщо в Україні буде встановлено радянську форму правління¹⁸. З точки зору О. С. Іогуна, різниця між Україною і Росією проявилася

відразу ж після жовтневого заколоту 1917 року. Історик посилається на німецького дослідника Бернарда Кьярі, який писав, що Україна не була оплотом більшовиків після Першої світової війни, а приєднана до молодої радянської країни силою зброї¹⁹. З часом Україна, за словами М. І. Семиряги, стала одним із перших політичних «полігонів», де відпрацьовувались прийоми сталінської політики та економіки. У 20-30-ті роки багатьом українським політичним, державним діячам, діячам культури спочатку приклеювалось клеймо «націоналістів», а потім їх фізично знищували. Те ж саме згодом відбувалось і в Західній Україні. Жителі цих територій не визнавали радянське громадянство. У Бандери, наприклад, було польське громадянство. Репресії набували жакливіх обертів.

Лише два приклади. 22 травня 1941 року нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов передав із Львова інформацію «*об изъятии и погружении в эшелоны семей 3057, членов семей – 11 263 из Тернопольской, Волынской, Львовской, Станиславской, Ровенской, Дрогобычской, Черновицкой областей*»²⁰. У документальному фільмі, історичному розслідуванні українського телеканалу «RobinzonTV» за назвою «Степан Бандера: Украина между красным и черным» (автор харківський режисер Ігор Піддубний, 2014), є кадри, зняті у львівському національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Тут утримувалися політичні в'язні. Директор музею Руслан Забілий розповів, що за документами на території тюрми з 22 червня до 28 червня 1941 року було розстріляно 1681 людину*.

Далекоглядні люди, які вміли аналізувати явища і факти, відчували драматичні події, що незабаром мали розгорнутися на одній шостій земній кулі. До них належав талановитий український письменник і громадський діяч, емігрант у Франції Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951). Його думки багато в чому збігаються з думками представлених у даній публікації російських істориків. У 1936 році душевний біль за свою Батьківщину він виклав у листі до Сталіна (вперше цей документ опублікований у 2006 році), пропонуючи йому іншими очима подивитись на Україну і відпустити її, бо не можна вічність тримати в насильницькому союзі сорокамільйонний народ. В. К. Винниченко писав, що головною метою походу націонал-соціалістичної Німеччини на СРСР є завоювання України, але зовсім не для того, щоб повернути їй колишню незалежність, визволити її з-під ярма Москви. Україна потрібна Гітлеру як колонія, як джерело сировини і величезний ринок для своїх товарів. Проголошуючи своє начебто бажання надати Україні незалежність, Німеччина прикриває стремління вести свою експансію на схід. Керівництво Радянського Союзу це розуміє. То чому б без всякої війни не повернути Україні її державну незалежність і самостійність? «*Трехсотлетнее пребывание ее под владычеством русского империализма (во всех его видоизменениях, как бы они себя не именовали) приводит к концу,* – писав Винниченко. – *Украине в составе этой самой единой неделимой России больше не бывать. Это даже русскому национализму следовало бы, хотя бы в собственных интересах, наконец, понять и примириться с этим. Вместо того чтобы делать себе из национально-сознательных элементов Украины союзников и товарищей в организации защиты Украины и всего Союза, вы делаете из них явных или скрытых врагов своих, явных или скрытых помощников и агентов немецкого национал-социализма*²¹.

Оунівці, за словами українського політичного діяча, історика і журналіста Петра Мірчука (1913–1999), не відчували ненависті до німців до моменту їхнього вторгнення в Україну. Навпаки, весь український загальний співчував боротьбі німецького народу до 1939 року за «урівноправлення та скинення дискримінаційних постанов версальського договору». Тому українці сподівались на розуміння їхнього прагнення стати вільними і незалежними від червоної Москви. Але цього не сталося. «*Німці,* – писав П. Мірчук, – *не виявили й свого позитивного ставлення до українських самостійницьких змагань. Німецька преса і публіцистика збувала цю тему мовчанням, а якщо виїмково заторкнула, то тільки на те, щоб – звернути увагу німців на багатства української землі*²². Підтвердження словам П. Мірчука знаходимо і в радянських

* Німці зайшли до Львова 30 червня 1941 року.

документах. Так, 5 грудня 1942 року начальник Українського штабу партизанського руху майор державної безпеки Тимофій Строкач відправив наступну доповідну в ЦК КП(б)У на ім'я Л. Р. Корнійця: «... арестовали Бандеру, вигнали с України других видных деятелей ОУНА и запретили местной фашистской администрации привлекать бандеровцев для борьбы с партизанами, объявить их «нежелательными» элементами»²³. Строкач також сповіщав про розстріл Степана Бандери. Але то була помилка. Він утримувався у фашистському таборі Заксенхаузен. Два його брати Василь та Олексій були закатовані в один день, 22 липня 1942 року, в нацистському таборі Аушвіц (Освенцім). Тіла спалені у крематорії. Тимофій Строкач інформував також і про те, що оунівці ведуть підпільну боротьбу з німцями. За це 15 серпня 1942 року в Києві окупаційна влада зняла жовто-блакитні прапори над українськими цивільними установами. Натомість з'явилися штандарти зі свастикою. Під виглядом народних музик-бандуристів та артистів оунівці ходять по селах, агітуючи місцеве населення проти німців. Фашисти виловлюють бандерівців і розстрілюють їх.

Додамо, що такі езекуції відбувалися в Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі, Вінниці, Чернігові, Козельці.

Каральні акції з боку німецьких загарбників щодо оунівців і мирних українських громадян викликали неабиякий сплеск спротиву українських націоналістів. 14 жовтня 1942 року була створена Українська повстанська армія (УПА) – збройна сила ОУН. Своєрідну «характеристику» цьому формуванню надали командир і комісар Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Олексій Федоров та Володимир Дружинін. У доповідній записці від 21 січня 1944 року на ім'я секретаря ЦК КП(б) України М. С. Хрущова і начальника УШПР Т. А. Строкача про діяльність ОУН-УПА вони писали: «Как до формального объявления 30-го июля [так помилково в тексті. – Л.С.] 1941 г. УСД (Украинской самостоятельной державы), а главным образом после провала этой авантюры, руководители украинских националистов приступили к формированию УПА (Украинской повстанческой армии). Добровольным контингентом вооруженной силы УПА являются, в большинстве своем, члены ОУН, духовенство западных областей Украины, выходцы из социально чуждой советскому строю среды, репрессированные органами Советской власти за антисоветскую деятельность, кулачество, осадники. Помимо указанного контингента, в рядах УПА находится также значительная часть случайного элемента, независимо от национальности: татары, узбеки, русские, таджики, осетины, украинцы, казахи и другие. Перехваченные националистами из числа военнопленных, бегущих из лагерей, призванных в принудительном порядке на работу в Германию, мобилизованного под страхом оружия местного населения. Источником резервов ОУН и УПА является, главным образом, население Галичины. Свое влияние ОУН распространяет в части подготовки резервов также и на остальные области Украины»²⁴.

Може, тому німці оцінювали сили УПА у 80 тисяч і навіть до півмільйона бійців, а мобілізаційний ресурс до двох мільйонів людей²⁵. З другої половини 1944 року повстанці вели боротьбу з радянською владою. «Именно из-за пятилетнего противостояния повстанцев коммунистическому режиму, – читаємо в книзі О. С. Гогуна, – украинское Сопротивление вошло в советские книги, кинофильмы, фольклор, пропаганду, а слово «бандеровец» на советском жаргоне стало синонимом слова «антисоветчик»²⁶.

Доктор історичних наук А. Б. Зубов* у документальному фільмі, історичному розслідуванні українського телеканалу «RobinzonTV» за назвою «Степан Бандера: Украина между красным и черным» (автор харківський режисер Ігор Піддубний, 2014), виклав свою точку зору на УПА і по суті підтримав свого молодого колегу: «Советские войска вели войну с мощной повстанческой армией. Как это назвать? Сказать, что это были украинские патриоты, это значило перечеркнуть самих себя.

* Андрій Борисович Зубов (1952) – російський історик, релігієзнавець і політолог, доктор історичних наук. Колишній професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Був звільнений у березні 2014 року за статтю в газеті «Ведомости», в якій засудив анексію Криму. У квітні це рішення було скасовано.

Советская власть очень гордилась тем, что дала всем народам право на национальное возрождение. Бандеровцам же приписывалось все: и геноцид украинского народа, и уничтожение евреев, и сотрудничество с Гитлером и все немислимые жестокости.

Бандеровцы – это пример большой лжи советской системы. *Хотя с точки зрения истории – это было национально-освободительное движение, антикоммунистическое». На радіостанції «Эхо Москвы» в передачі «Особое мнение» А. Б. Зубов відповідав на запитання журналістки Ксенії Лариної. Мова йшла про особистість Степана Бандери. Вчений не приховував того, що не є спеціалістом по одному із організаторів оунівського руху, тому що ОУН утворилася не на території Російської імперії. Це Галицький і Волинський рух, який згодом перекинувся на іншу Україну. Степан Андрійович Бандера був сином священика і глибоко віруючою людиною, українським патріотом і націоналістом у тому розумінні, в якому були націоналістами практично всі люди Європи у міжвоєнний період. Він брав участь у терористичних актах проти польських державних діячів і чиновників у складі українського спротиву. Бандера і його соратники добивалися таким чином створення незалежної України і відокремлення її від Польщі. Його посадили. Вирок – смертна кара, яку замінили довічним ув'язненням. Коли німці окупували Варшаву, Бандеру визволили із тюрми. Але його стосунки з гітлерівцями були стосунками терпимого союзу. Бо всіма силами душі він ненавидів більшовиків за те, що вони знищували народ його улюбленої України. «Голодомор был на его глазах, – розповідав А. Б. Зубов. – Да, он был за границей, но он видел этот кошмар. И все украинцы Волыни видели, как по ту сторону границы их собратья, часто их почти односельчане, их родственники умирают от голода, когда они живут по другую сторону границы на расстоянии 5–10 километров в богатых и сытых украинских селах, где не было речи о том, что нечего есть и нечего пить. И, когда эти несчастные, голодные украинцы бросались очертя голову, уже обезумев от голода, через границу – их расстреливали пограничники из пулеметов. Он видел все это, и он ненавидел большевистскую власть, и поэтому он всячески пытался после войны освободить Украину от Советского Союза, от советского режима. Он не был русофобом. Он относился к русским достаточно сдержанно. Нельзя сказать, что он их безумно ненавидел. Он был «большевикофобом», и это, кстати, приводит в ненависть много людей сейчас, любителей такого сталинско-советского прошлого и в России, и на Украине. Тот, кто борется с советской властью с оружием в руках, фашист по советской, по сталинской фразеологии. А на самом деле, это были украинские патриоты, которые боролись за независимую Украину. Один человек очень верно сказал, что да, Бандера пролил немало крови, но в тысячу раз меньше крови, чем пролил Сталин и Берия на Украине»²⁷.*

Історик К. М. Александров^{*} свою точку зору на діяльність Степана Бандери і УПА виклав у лекції «Бандеровщина. Український націоналізм і антикоммунистическая борьба на Украине в 1940-е годы»²⁸ і в статті «Бандера: постскрипtum «москальського» історика»²⁹. К. М. Александров вважає, що на користь Бандери свідчить його стримане ставлення до перспектив співробітництва з Німеччиною і в цьому вони з Андрієм Мельником різні люди. На думку історика, Бандера мав повне уявлення про те, що нацисти не зацікавлені у створенні незалежної України. Співробітництво лідера ОУН(б) з Абвером, якщо враховувати специфіку поглядів керівників розвідувальної служби вермахту, лише підкреслює готовність оунівців бандерівського крила до компромісу у відповідних межах. «Тот очевидный факт, что органам НКВД вплоть до июня 1941 года так и не удалось полностью ликвидировать оуновское подполье на Западной Украине, – наголошує К. М. Александров, – тоже можно поставить Бандере в заслугу. Однако широкого распространения за пределы Западной Украины своей организации Бандера не достиг, несмотря на деятельность «Походных групп»». К. М. Александров не бачить в Бандері представника військово-політичного колабораціонізму – в чому його звинувачують радянські історики,

^{*} Кирило Михайлович Александров (1972) – російський історик, журналіст і педагог, кандидат історичних наук, доцент Санкт-Петербурзького університету, спеціаліст у галузі історії антисталінського спротиву в роки Другої світової війни і власівського руху.

порівнюючи із Відкуном Квіслінгом^{*}, що не витримує жодної критики. Якщо напередодні війни між Німеччиною і СРСР лідер ОУН(б) виступав за перетворення майбутньої соборної України в моноетнічну державу, близьку до тоталітарної, то згодом ці погляди Бандери стали іншими.

«Бесспорно, – вважає Александров, – что и в 1941 году Бандера отрицал мертвящую систему колхозов, представлявшую, по сути, второе крепостное право (большевиков). Расстрел его отца сталинцами, гибель братьев в нацистском концлагере, мятарства сестер в Советском Союзе, наконец, заключение самого Бандеры в Заксенхаузен в 1941–1944 годах, в полной мере свидетельствуют, что лидер ОУН-Б в политическом отношении противостоял и Сталину, и Гитлеру».

Після Другої світової війни Бандера керував відчайдушним і безумовно антибільшовицьким озброєним спротивом. К. М. Александров цей історичний факт констатує і говорить, що він, спротив, мав серйозну базу серед місцевого населення. Історик не торкається болючого питання взаємної жорстокості, тому що переконаний: на Західній Україні точилася Громадянська війна. *«Но Гражданская война в России, на Украине, в Белоруссии шла, начиная с Октябрьского переворота 1917 года, когда Степану Андреевичу не исполнилось еще и девяти лет. И вряд ли оправданно вменять ему в вину развязывание этой войны в одном из регионов большого геополитического пространства. Органы МГБ в необъявленной войне 1944–1953 годов на Западной Украине сражались за завоевание и советизацию непокорного региона. Бандеровцы же сопротивлялись не только колхозной системе и всевластию чекистов-сталинцев, но и надеялись при благоприятных внешнеполитических обстоятельствах добиться политической власти на всей территории в границах тогдашней УССР...», – переконаний дослідник. Далі він говорить: «Парадоксально, но автору кажется, что Бандера и предпочел бы погибнуть в этом противостоянии примерно так, как это и случилось в 1959 году, чем просто умереть в каком-нибудь швейцарском санатории, получая от соратников персональную ветеранскую пенсию».*

Визнаючи його борцем із радянською владою взагалі, К. М. Александров упевнено говорить, що *«Бандера в не меньшей степени питал неприязнь и к антибольшевицкой России. В декабре 1944 эмиссары генерал-лейтенанта Андрея Власова показали готовность к самому широкому компромиссу для заключения тактического союза с ОУН-Б».* Але Бандера не пішов на такий компроміс. Не можна погодитись з істориком в тому, що, на його думку, лідером ОУН керувало почуття ненависті до антибільшовицької Росії. На наш погляд, для Степана Бандери Власов залишався радянським генералом, більшовиком, який чомусь перефарбувався в інший колір. Крім того, в грудні 1944 року українська територія була очищена від німецьких окупантів. І Бандера, ймовірно, відчував, що попереду пекельна боротьба з радянською владою. У цій боротьбі Власов не попутник.

Відомо, що у вересні 1944 року німці звільнили Степана Бандеру із концтабору Заксенхаузен, де його утримували в бункері «Целленбау». Колишньому в'язню запропонували участь у керівництві антирадянського збройного руху в тилу Червоної Армії, але Бандера не погодився на співпрацю. Звісно, він не міг забути ні день свого арешту, ні допиту групи німців у складі державного секретаря Кундта, доктора Фюля, судді Юге фон Бюлова, полковника Бизанца. Коли керівник українських націоналістів у присутності своїх соратників виклав власне бачення подальшої долі України, яка є союзницею Німеччини, помічник державного секретаря Кундт заявив: *«Ни немецкая власть, ни службы Берлина не проинформированы о существовании украинского правительства во Львове. Такое правительство создано без разрешения. Возможно, украинцы лично чувствуют большой подъем и считают нас своими союзниками, но в понимании государственной терминологии мы не являемся союзниками, мы являемся завоевателями российской-советской территории. Окончательное*

^{*} Відкун Квіслінг (1887–1945) – лідер норвезьких фашистів, який сприяв захопленню Норвегії гітлерівською Німеччиною, жорстоко розправлявся з норвезькими патріотами. В жовтні 1945 року за вироком норвезького суду розстріляний. Ім'я міністра-президента Відкуна Квіслінга часів німецької окупації стало загальним для зрадників і катів.

*решение в этом деле примет только фюрер»*³⁰. Після такої категоричної відмови Бандера опинився на нелегальному становищі. Життя нелегального емігранта було нелегким. В 1945–1947 роках на нього полювала американська військова поліція в американській окупаційній зоні. Вся родина змушена була постійно ховатися, аби не розкрити місця свого проживання. Адже Бандера після ув'язнення почав організовувати Закардонні частини ОУН.

Генерал Андрій Андрійович Власов, якого високо цинив Сталін, його соратники були громадянами Радянського Союзу, склали присягу на вірність Батьківщині. Бандера, Шухевич та їхні соратники все своє життя віддали ідеалам ОУН. Власов рано вступив в компартію. Але в полоні чомусь став борцем з більшовизмом на боці Гітлера, загарбника його країни. Після поразки Німеччини оунівці боролися у підпіллі з владою, яку не визнавали, а власівці відразу здалися у полон. На цьому завершилася їхня боротьба за нову Росію.

К. М. Александров чесно зізнається в тому, що йому зрозумілі мотиви і причини, якими керуються українські політики, котрі симпатизують Степану Бандері. Однак ці мотиви і сам Бандера в масі росіян чужі. Так само чужий «галицько-австрійський» погляд на історичне минуле і майбутнє України, незалежно від її державного або блокового статусу. На погляд К. М. Александрова, Степан Бандера до кінця свого життя був політиком харизматичним, принциповим, динамічним і послідовним. Але в той же час дуже провінційним і містечковим. І в цьому криється його головна трагедія. *«К сожалению, бросив вызов интернациональному, советскому большевизму, – на думку історика, – Бандера так и пытался сопротивляться ему на уровне «галицийского» мироощущения и мировоззрения, следовательно, принципиально не понимая природы, характера и последствий сталинизма»*. На наш погляд, К. М. Александров помиляється, коли називає сьогоденню негативну реакцію серед частини населення на Сході України і в Криму щодо увічнення пам'яті бійців УПА, Бандери і Шухевича, захистом від «австро-галиційських» поглядів Бандери на майбутнє України. На його думку, погляди ці штучно насаджуються в цих регіонах і тому «выглядят совершенно безжизненно». Насправді ніякого насадження поглядів Бандери не проводиться. Важлива історична справедливість.

І все-таки для людей, переконаний К. М. Александров, що заперечують більшовизм, виховані в любові до історичної Росії, класичної російської культури, незалежно від їх громадянства, національності, віросповідання, для кого Бандера залишається чужим і неблизьким історичним персонажем, є історична перспектива для пошуку загальної мови із сучасними прихильниками Степана Бандери. Це діалог, основою якого стане непримиримість до Сталіна і співчуття до жахливої участі мільйонів його жертв.

Отже, у кожного з істориків свій власний підхід до розкриття теми. Але вони єдині в кінцевих висновках:

- Бандера як особистість сформувався в культурному центрі Європи, а не в Україні, яка на початку ХХ ст. перебувала в складі Російської імперії;
- Бандера – поборник незалежності України, ворог радянської імперії;
- нація для Бандери – вища цінність на відмінність від більшовиків, які вважали цінністю клас;
- стосунки бандерівців з гітлерівцями були стосунками терпимого союзу;
- тому бандерівці були самостійною силою, а не чиймись наймитами;
- бандерівці справді боролися з тоталітарними машинами гітлерівського рейху і сталінської імперії;
- пролита ними кров – це реакція на більшовизм, національна пасіонарність;
- насилля оунівців мало чим відрізнялося від насилля з боку органів НКВД;
- з точки зору історії збройна боротьба ОУН-УПА була національно-визвольним антикомуністичним рухом.

Академік М. І. Семиряга звертає увагу на деяких авторів, які критично ставлять-ся до підвищеного інтересу щодо національно-визвольної боротьби українського народу в 30-50-і роки ХХ ст. На їхнє запитання, навіщо здійснювати реанімацію

бандерівщини, висловився наступним чином: «На него можно ответить так: чтобы не произошла реанимация бандеровщины, нужно сделать все, чтобы предотвратить реанимацию бериевщины»³¹.

Таким чином, проблема діяльності Степана Бандери та ОУН-УПА має певну наукову оцінку російських істориків, але неможливо залишити поза увагою ідеологічну напруженість навколо цього питання.

1. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: украинские повстанцы /Александр Гогун. – СПб, 2004. – С.4.
2. Денисенко М. Сколько их было? /Михаил Денисенко //Родина. – 1991. – №6-7. – С.139.
3. Предатель? Освободитель? Жертва? //Родина. – 1991. – №6-7. – С.92-94.
4. Там само.
5. Там само. – С. 93-94.
6. Чуев С. Украинский легион /Сергей Чуев. – М., 2006. – С.176-178.
7. Там само. – С. 178-179.
8. Там само. – С. 179.
9. Там само. – С. 179-180.
10. Там само. – С. 180-181.
11. Там само. – С. 181.
12. Там само. – С. 184,185.
13. Там само. – С. 319.
14. Зверства немецко-фашистских захватчиков: документы /сост. майор Ф.Ф. Матросов. – М., 1944. – Вып. 12. – С.11-12.
15. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность /Руслан Частий. – Х., 2015. – С.208.
16. Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны /Михаил Семиряга. – М., 2000. – С.107.
17. Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность /Руслан Частий. – Х., 2015. – С.325.
18. Семиряга М.И. Коллаборационизм... – С.104.
19. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 /Александр Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2012. – С.64.
20. Семиряга М.И. Коллаборационизм... – С.96.
21. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка: (до 125-річчя від дня народження) : зб. ст. [Електронний ресурс]. – К., 2006. – С.222-235.
22. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952 [Електронний ресурс]. – [Мюнхен], 1953. – С.15.
23. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: у 2-х кн. – К., 1994. – Кн.2. – С.329.
24. Там само, с.425-431.
25. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: украинские повстанцы /Александр Гогун. – СПб, 2004. – С.178.
26. Там само, с.211.
27. <http://www.echo.msk.ru/programs/year2014/1273534-echo/>
28. Александров К. Бандеровщина. Украинский национализм и антикоммунистическая борьба на Украине в 1940-е годы [Электронный ресурс] /Кирилл Александров //Лекторий «Новой». – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/topics/91.htm>
29. Александров К. Бандера: постскриптум «москальского» историка [Электронный ресурс] /Кирилл Александров //Белое дело. – Режим доступа: <http://beloedelo.ru/researches/article/?302>
30. Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е. Нацистские документы об УПА : разночтение /Г.Гончарук, А.Нагайцев. – Одесса, 2003. – С.94.
31. Семиряга М.И. Коллаборационизм... – С.524.

В статье рассматриваются монографии, научно-популярные статьи, интервью и лекции российских историков М. И. Семиряги, А. С. Гозуна, С. Г. Чуева, А. Б. Зубова и К. М. Александрова, в которых ими дана оценка деятельности С. А. Бандеры, ОУН-УПА в годы Второй мировой войны и послевоенный период в контексте нынешней агрессии России против Украины.

Ключевые слова: бандеровцы, немецкие спецслужбы, национально-освободительное антикоммунистическое движение, заблуждения Бандеры.

Events of last in Ukraine, Russia's annexation of the Crimea and military hostilities in Donbas by Russian army, supporting local separatists in such way, and also Russian anti-Ukrainian advocacy a waked interest in one of the OUN leaders Stepan Bandera. The current Ukrainian government, the military and the common people are called "banderas", "ukrops" and "ukrfascists". That is due to the fact that Bandera is an important part of Stalin ideological myth, which is taken root not only in consciousness of elder generation but among the youth too. That's why one of the OUN leaders is still a terrorist, collaborate, authoritarian leader and a symbol of fascist Ukrainian nationalism.

Modern Russia did not make either overcome or understanding the consequences of bolshevism, which has brought a national disaster for nations of the former Soviet Union including Ukrainian and Russian.

Nowadays Russian historian's duty is to look objectively at Bandera's life, to be honest and not hypocritical in their own judgments even if it is unacceptable. There are such historians in modern Russia who live and work there. They say that well known facts of OUN (b) leader's life are not so important as commentaries to them.

Sharing this view, the author of this publication focuses on works of famous Russian historians, who specialized in research of the problem of the collaborationism. This term is used to in Second World War express a betrayal of some people like an antipode for patriotism. They are two synonyms of the betrayal of Motherland in Soviet Union such as Red Army General Andrei Vlasov and leader of the youth movement Organisation of Ukrainian Nationalists Stepan Bandera.

For understanding what one of the leaders OUN and its military detachment UPA, author made a review of modern historian's works – antipodes of official Russian advocacy in press and television. Monographs, non-fiction, lectures and interview of young researchers are considered in this review.

The eldest among them is M.I. Semyryaga – academician, professor, participant of Second World War, colonel in reserve. After him is a Doctor of history A.B. Zubov. The generation of quadragenarian is represented by S.G. Chuyev, O.S. Gogun, K.M. Alexandrov – candidates of historical Sciences. Each of historians has its own approach to the disclosure of this topic, but they are united in the conclusions:

- Bandera made his personality in culture centre of Europe but not in Ukraine, which was as part of Russian Empire in early 20th century;

- Bandera is a highly educated fighter for independence of Ukraine and an enemy of the Soviet Empire;

- Nation for Bandera is the highest value unlike the Bolsheviks, who considered the class to be value;

- relation between banderas and Nazis were relations of tolerant Union;

- banderas were an independent force not the laborers;

- banderas fought against totalitarianism of Hitler's Reich and Stalin's Empire;

- Their shed blood is a reaction on bolshevism, national passionarism;

- OUN's violence was very similar to NKVD;

- in terms of history an armed struggle of OUN-UPA was national – liberation anticommunistic motion.

Сеитова Э. Переселенческий билет: трудовая миграция в Крым, 1944–1976. – Симферополь : Антиква, 2013. – 236 с., ил. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения»; вып. 19)

Перетворення, що відбуваються у сучасному житті України, зумовлюють необхідність всебічного, об'єктивного вивчення розвитку українського суспільства. Велике значення для цього має виважена демографічна політика як загальнодержавна, так і регіональна. При реалізації внутрішньої політики слід враховувати специфіку розвитку окремих регіонів. Тому дуже актуальним стає вивчення суспільних наслідків впровадження загальнодержавної та регіональної соціальної політики чи її елементів. У даному контексті вельми цікавим є дослідження Ельвіни Сеітової «Переселенський квиток: трудова міграція в Крим (1944–1976)».

Знайомство зі змістом монографії дає підстави вважати працю цікавим та корисним науковим дослідженням. Тези автора виявляються логічними та обґрунтованими. Робота дає можливість зробити висновок, що дослідження базується на цілком продуманій структурі, відрізняється чіткою логікою досягнення поставленої мети. Поєднання історичного, демографічного, економічного та соціального аспектів дозволило піддати всебічному аналізу досліджувану проблему. Структура дослідження уможливила всебічне висвітлення обраної проблеми як загалом, так і в окремих її аспектах.

Отримані результати мають наукову новизну, яка насамперед полягає у тому, що авторка здійснила всебічний аналіз діяльності структур радянської влади у системі забезпечення трудовими ресурсами окремо взятого регіону України. Викладені у монографії положення дозволили критично оцінити результативність здійснених владою кроків та проаналізувати особливості міграційних процесів до Криму, а також наголосити на важливих аспектах соціального становища переселенських контингентів.

Історіографічний аналіз доробку попередників свідчить про знання авторкою наукової історичної та спеціальної літератури, що дало змогу виявити прогалини у вивченні трудової міграції до Криму та лягло в основу побудови структури дослідження. Е. Сеітова зосередила свою увагу на економічній та демографічній ситуації в Криму після звільнення від нацистів, формах і методах державного регулювання трудового потенціалу регіону, дослідила діяльність переселенських структур держави, проаналізувала міграційну політику, вивчила організаційні та практичні елементи процесу заселення Криму упродовж 1944–1976 рр.

Авторка опрацювала значний масив архівних джерел із фондів центральних (Україна, Російська Федерація) та місцевого архівів. Переважна більшість матеріалів була вперше запроваджена до наукового обігу. Джерельну основу дослідження складають нормативні документи, діловодна документація державних установ та органів місцевого самоврядування, різноманітні статистичні зведення, матеріали періодичних видань, інтерв'ю з безпосередніми учасниками тих подій. Систематизована джерельна база дослідження виявляється досить репрезентативною і загалом відповідає логіці досягнення поставленої мети та вирішенню дослідницьких завдань.

У другому розділі досліджено економічне становище півострова після звільнення від окупації, проаналізовано діяльність переселенських структур в СРСР, схарактеризовано міграційні процеси у державі. Логічно доповнює розділ сюжет щодо особливостей стану сільського господарства в окремих економічних районах європейської частини Радянського Союзу. Хоча цей екскурс дещо виходить за пріоритетну проблематику дослідження, але, на наш погляд, видається доречним і логічно вписується у загальну картину аналізу порушеної проблеми. У праці детально і всебічно аналізується функціонування системи трудових резервів та демографічні умови, що склалися на початок досліджуваного періоду. Авторкою ґрунтовно вивчено демографічні чинники, які спонукали владні органи до проведення активних переселенських кампаній. Спираючись на систематизовані матеріали,

дослідниця робить логічний висновок про те, що Кримський півострів у результаті воєнних дій зазнав колосальних збитків. Господарство регіону було зруйновано. Однак найістотніші втрати спостерігалися у демографічній площині – у результаті евакуацій, жертв під час бойових дій і депортацій.

У той же час дослідниця робить справедливий висновок про те, що сформована в коридорах влади концепція щодо перспективності та неперспективності сіл, яка охоплювала соціальну, економічну й демографічну сфери життя, негативно позначилась на житті сільських регіонів, оскільки наслідками цього процесу були зменшення державних дотацій селам, визнаних неперспективними; визначення збитковими насамперед дрібних колгоспів; заборона утримувати худобу тим, хто не працював у колективному господарстві; об'єднання сільських рад і ліквідація рад у невеликих селах; зняття зі статистичного обліку маленьких сіл і хуторів, об'єднання їх із великими під новою назвою; залишковий принцип соціального розвитку села загалом. Такі кроки влади навіть без організованих кампаній по переселенню потужно впливали на міграційні процеси у середовищі сільського населення.

Крім того, у монографії наголошено, що, переслідуючи мету збільшити ефективність сільського господарства, радянський уряд вдавався до різних спроб впливу на колгоспне виробництво, серед них і організовані переселенські акції. У той же час подібна практика значно ускладнювала демографічне становище в сільських регіонах областей виходу.

Третій розділ монографії присвячено вивченню організації трудової міграції до Криму у 1944–1964 рр. Е. Сеїтова доводить – перші десять років переселення виявилися провальними, у зв'язку з тим, що значна частина населення через недосконалу систему господарського влаштування покинула регіон. Багато переселенців не забезпечувалися житловими будинками, не мали в особистому користуванні корів, не могли використати встановлені пільги. Переселенців у Криму розміщували у будинках представників депортованих народів, видавали новоселам для користування їхні особисті речі та інвентар.

Із 1954 р. у переселенському процесі розпочався новий етап, обумовлений передачею Криму до складу УРСР і відповідними змінами в організації заселення півострова вже через компетенції республіканського уряду. Як наслідок, області УРСР стали базовими для організації переселення на півострів, і упродовж десятиліття переселенський процес до Криму мав позитивну динаміку. Заселення півострова новоселами переважно з областей УРСР було основною і головною тенденцією програми економічного розвитку регіону.

Також у дослідженні значну увагу приділено питанням адаптації колгоспників-переселенців. Переселенська кампанія передбачала, окрім іншого, програму господарсько-побутового облаштування населення, яке організовано прибувало на півострів. Але, як справедливо відзначає дослідниця, на першому етапі якість облаштування переселенців мала вкрай недостатній характер. Новоселів розселяли у колишніх будинках спецпереселенців, матеріальна допомога та кредити фактично нараховувалися з переборами й освоювалися не у повному обсязі, здана у колишніх місцях проживання худоба не компенсувалася. У зв'язку з цим, понад 60% прибулого населення вважало неможливим своє подальше проживання на півострові. Для багатьох переселенців, які звикли жити на рівнинній місцевості, користуватись у побуті хатніми печами та колодязями, відсутність цих звичних об'єктів ставало суттєвою перешкодою для адаптації. Однак через те, що заселення краю було ключовим елементом у досягненні мети відновлення економіки та господарства регіону, влада приділяла значну увагу питанню ефективності програми облаштування та адаптації переселенців.

Водночас слід погодитися з авторкою у тім, що особливістю цього етапу стала зміна ставлення до переселенців: місцеві керівники приділяли основну увагу закріпленню новоприбулих людей, які отримували фінансову, господарську допомогу; розгорнулася переселенська будівельна програма, новосели проходили курси перенавчання новим спеціальностям. Завдяки вжитим заходам відсоток самовільного вибуття населення значно скоротився.

У четвертому розділі досліджено тенденції переселенського процесу до Кримської області УРСР у 1965–1976 рр. Дослідниця слушно зазначає, що у результаті посилення уваги до питань господарського облаштування новоприбулих, удалося дещо стабілізувати закріплення людей у місцях вселення. Ті ж виїзди, що мали місце, були пов'язані з недоліками у культурно-побутовому обслуговуванні населення. Головними причинами називались відсутність водопостачання, електрики, дошкільних закладів тощо.

У той же час збереження тенденції нестачі демографічного потенціалу в Криму зумовлювало продовження програм організованого переселення. У 60–70-х рр. ХХ ст. зростання населення в Криму становило 40,3%, трудові ресурси зросли на 60,1%. При цьому у формуванні чисельності населення механічний приріст перевищував природний і становив 72,3% від загального приросту населення.

Загалом дослідження Е. Сеїтової характеризується успішним вирішенням поставлених завдань. На наш погляд, авторці вдалося реконструювати та об'єктивно проаналізувати трудову міграцію до Криму впродовж 1944–1976 рр. Книга неодмінно стане в нагоді усім, хто цікавиться проблемами історії та демографії новітнього часу.

Володимир ГАВРИЛОВ.

